

УДК 349.6

О. Г. Котеньов, здобувач Національного університету
"Юридична академія України імені Ярослава Мудрого",
суддя Харківського окружного адміністративного суду

ОКРЕМІ ПРИНЦИПИ ПРАВА ПРИРОДОКОРИСТУВАННЯ: ВИЯВЛЕННЯ ТА ОБҐРУНТУВАННЯ

На основі розробок учених та положень чинного екологічного законодавства розглянуто теоретичні питання щодо обґрунтування виокремлення принципів права природокористування та їх значення.

Які загальні принципи права природокористування запропоновано виділити загальнодоступність загального природокористування, його пріоритетність, свободу вибору форм та способів природокористування в межах закону.

Ключові слова: *право природокористування; принципи права природокористування; принципи екологічного права.*

На основе разработок ученых и положений действующего экологического законодательства рассмотрены теоретические вопросы обоснования выделения отдельных принципов права природопользования и их значение.

К общим принципам права природопользования предложено относить общедоступность общего природопользования, его приоритетность, свободу выбора форм и способов осуществления природопользования в пределах закона.

Ключевые слова: *право природопользования; экологическое право; принципы права природопользования; принципы экологического права.*

On the basis of development scientists and provisions of existing environmental legislation discussed the theoretical justification questions highlight certain principles of using natural resources law and their value.

As general principles of using natural resources law proposed allocation principles: accessibility of general using natural resources, of theirs priority, the freedom of choice of forms and methods realize using natural resources not prohibited by law.

Key words: *using natural resources law; environmental law; principles of using natural resources law; the principles of environmental law.*

Постановка проблеми (постановка проблеми у загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями). Усе більшу стурбованість світової громадськості викликає загострення екологічної кризи, в тому числі забруднення довкілля та виснаження природних ресурсів. На цьому тлі забезпечення сталого природокористування стає одним із головних напрямків діяльності держави. Водночас для переважної більшості країн світу природні ресурси їх територій становлять основну, а інколи єдину базу економічного розвитку. Україна не виняток. Природокористування стає одним з основних видів діяльності в країні, забезпечує значну частку надходжень до державного бюджету. Зазначимо, що не тільки економіка та господарська система країни завдячують своїм розвитком природокористуванню. Саме існування людини, забезпечення її основних потреб (природних, рекреаційних, культурних, духовних та ін.) цілком залежать від можливості природокористування та

© О. Г. Котеньов, 2013

його якості. Розв'язання проблем, які при цьому виникають, значною мірою залежить від правової регламентації діяльності у сфері природокористування, зокрема належного рівня теоретичного обґрунтування, правового закріплення та реалізації правових приписів.

В основу регулювання будь-якої сфери людської діяльності покладено правові принципи. Розробка, юридичне закріплення, чітке виконання й дотримання принципів права – це запорука сталості, ефективності та раціональності природокористування. Оскільки принципи правового регулювання зазвичай встановлюються для досягнення певної мети (сталості та раціональності природокористування, забезпечення екологічної безпеки, гарантування прав громадян), то запровадження в практику правозастосування й чітке виконання принципів права природокористування має неабияк сприяти досягненню мети всього правового регулювання природокористування – гарантування безпечного для життя і здоров'я людини стану навколишнього природного середовища, забезпечення перманентного економічного розвитку в умовах максимального збереження й відтворення довкілля та його компонентів.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Теоретичним засадам визначення суті “принципу права” в різний час присвячено дослідження теоретиків права, зокрема ці питання розглядалися у працях таких авторів, як Т. Г. Андрусяк, С. С. Алексеев, О. І. Денисов, А. М. Колодій, В. О. Котюк, Є. В. Назаренко, А. Ю. Олійник, С. П. Погребняк, П. М. Рабинович, О. Ф. Скакун та ін. Проблеми визначення поняття й механізму дії принципів правового регулювання екологічного, земельного та аграрного права комплексно або в межах самостійних досліджень з інших питань розглядали багато вітчизняних учених: В. І. Андрейцев, Г. І. Балюк, А. М. Беженар, Є. С. Бердников, А. І. Берлач, О. Г. Бондар, І. С. Будзилович, О. А. Вівчаренко, А. П. Гетьман, В. К. Гуревський, О. І. Заєць, Л. П. Заставська, І. І. Каракаш, М. Г. Ковтун, В. В. Костицький, М. В. Краснова, П. Ф. Кулинич, Н. Р. Малишева, В. Л. Мунтян, В. В. Носик, О. М. Пашенко, А. М. Статівка, Л. Л. Чаусова, Ю. С. Шемшученко, М. В. Шульга та ін.

Незважаючи на суттєвий внесок науковців у розробку проблем визначення поняття принципів права та принципів екологічного права, дослідження принципів права природокористування не проводилося. В окремих дослідженнях вони висвітлювалися лише фрагментарно – в застосуванні до того чи іншого предмета правового регулювання або з навчальною метою для розкриття тематики права природокористування.

Мета статті – розробка доктринального поняття принципів права природокористування, висвітлення співвідношення принципів права природокористування та принципів екологічного права на основі аналізу їх концептуальних ознак.

Виклад основного матеріалу. Традиційно під час формулювання поняття “принцип” учені використовують його етимологічне значення. Так, юридична енциклопедія визначає “принципи (франц. *principe*, від лат. *principium* – начало, основа) як основні засади, вихідні ідеї, що характеризуються універсальністю, загальною значущістю, вищою імперативністю й відображають суттєві положення теорії, вчення, науки” [1, 110].

Принципи права природокористування та принципи екологічного права здебільшого визначаються як загальне поняття принципів права, тільки з галузевою (предметною) “прив'язкою”. Більшість науковців у сфері екологічного права не розрізняють “принципи права”, як загальне поняття і “принципи екологічного права” як родові. Відмінності у визначеннях здебільшого пояснюються вибором погляду на природу “принципу права”. Тому для досягнення мети даної статті подальший науковий пошук необхідно проводити в руслі дослідження поняття й ознак принципів права та їх впливу на формулювання визначення “принципів екологічного права” та “принципів права природокористування”.

У теорії права існують два основні підходи до визначення принципів права. Перший сформовано ще в радянський період і побудовано на теорії позитивного права, у рамках

якого “принципи права” – це ідеї, теоретичні, нормативно-керівні положення того чи іншого виду людської діяльності, які конкретизуються в змісті правових норм та об’єктивно зумовлені матеріальними умовами існування суспільства. Другий підхід сформулювали прихильники ідей природного права, в рамках цього підходу принципи права тлумачаться як керівні ідеї, об’єктивно властиві праву відправні начала, незаперечні вимоги (позитивні зобов’язання), які висуваються до учасників суспільних відносин з метою гармонійного поєднання індивідуальних, групових і громадських інтересів та визначають зміст і спрямованість правового регулювання, відображають найважливіші закономірності соціально-економічної формації. Основою для таких різних підходів у визначенні принципів права стали різні погляди на суттєві ознаки, точніше виділення як суттєвих тих чи інших особливостей, а також відмінності в поглядах на саму правову природу принципів права.

Ураховуючи те, що принципи права природокористування мають усі загальні властивості принципів права, доречно зупинитися на ознаках, опрацьованих у юридичній науці.

Одна з основних ознак принципів права – регулятивність. Принципи права – це продукт свідомості й волі людей, які містять певні веління, приписи, правила поведінки, що реалізуються в життя суспільством і державою, та регулюють стільки, скільки регулює саме право [2, 12–14]. Регулятивні властивості принципів права не можна ототожнювати з регулятивними характеристиками норм права, тому що в принципів вони більш абстрактні й не такі активні, матеріальні, як у норм. Це регулювання суспільних відносин з вищих позицій. За допомогою регулятивних засобів одних лише принципів права не можна у всіх випадках урегулювати конкретні правовідносини [3, 105–106]. Принципи права – невід’ємна органічна складова права як регулятора суспільних відносин, тому за своєю правовою природою просто не можуть не мати ознак, притаманних цілому – праву.

Наступною ознакою є нормативна закріпленість принципів права або спосіб матеріалізації принципу права. А. М. Колодій зазначає, що непереконлива позиція авторів, які вважають принципами права тільки такі основні засади, які текстуально виражаються в ньому. При цьому вчений зазначає, що в майбутньому слід продовжувати практику текстуального закріплення принципів у нормативно-правових актах, адже безпосереднє формулювання в нормативно-правовому акті принципів сприяє правильнішому їх застосуванню й тлумаченню. Вони стають доступнішими й зрозумілішими для громадян, принципи-норми мають також більшу нормативно-регулятивну силу [3, 107, 114].

Щодо закріплення принципів екологічного права в нормах права значна частина авторів наголошують на необхідності закріплення принципів права в законодавстві як текстуального, так і такого, за якого зміст принципу виводиться з нормативного акта [4, 14]. Зазначається, що без урахування цього фактора проголошені принципи стають формою декларації держави або автора цих принципів [5, 21].

Зрозуміло, що принципи права мають однакову природу з правом, частиною якого вони є. Право, у свою чергу, матеріалізується у відповідних джерелах права. Тому логічний висновок, що принцип права має бути певним чином закріплено в нормативних актах чи інших джерелах права.

Досить тісно пов’язана з матеріалізацією принципів права така ознака, як нормативність. Виводиться вона з ознак норм права, які є загальнообов’язковими, формально визначеними й установленними державою. Принцип права має бути загальнообов’язковим як для правозастосування, так і для законодавця. Загальнообов’язковий характер принципів права не може бути нерозривно пов’язаний із формальною визначеністю принципів права та встановленням їх державою.

Наступною ознакою принципів права є їх історична обумовленість. Принципи права не вічні, так само як і відносини, що ними виражаються. Вони історичні й перехідні продукти, залежать від типу держави та права в конкретний історичний період, фіксують і забезпечують

виконання тих завдань, які ставить керівний клас чи окремі особи, що здійснюють вищу владу в державі [6, 15]. У тому числі й принципи екологічного права не є застиглими категоріями. Вони розвиваються разом із динамічним розвитком національного та міжнародного екологічного права. У цьому процесі деякі принципи втрачають актуальність, інші, навпаки, набувають більшої важливості [7, 20].

При цьому слід наголосити, що принципам права притаманна й така ознака, як стабільність. За своєю суттю принципи права становлять основу для розробки нормативного матеріалу та застосування його в практиці регулювання суспільних відносин. У разі відсутності ознаки стабільності неможливо говорити про стабільність усієї правової системи. Різкі зміни принципів права зазвичай відбуваються тільки в разі революційних чи еволюційних змін у самій правовій системі або пов'язані зі змінами типу держави та права.

Стабільність та історична обумовленість певних принципів права природокористування викликають до життя іншу ознаку – об'єктивність, або об'єктивну зумовленість. Будучи ідеологічною категорією, принципи права розглядаються як різновид людської діяльності, що виражає прагнення людей спрямувати свою поведінку відповідно до об'єктивних закономірностей розвитку суспільства. Об'єктивність принципів права пов'язують із тим, що втілення принципів права в життя для будь-якої держави становить об'єктивну необхідність, а економічний та політичний устрій держави дає об'єктивну можливість послідовного здійснення таких принципів [8, 41].

Принципи екологічного права і права природокористування, як і норми права, належать до регулятивної частини системи права, тому є частиною або проявом права в об'єктивному його розумінні. Крім того, така ознака, як закріпленість принципів права в джерелах (формах) права, у свою чергу, обумовлює об'єктивний характер принципів.

Ознаками принципів права є їх універсальність, вища імперативність і загальна значущість. Так, Л. С. Явич під універсальністю принципів права розумів те, що ними пронизана вся юридична матерія, що вони повинні враховуватись у будь-якій правовій ситуації. Вища імперативність, на думку автора, свідчить не лише про їхню обов'язковість, але й про те, що правові норми, які не вважаються принципами, мають із них впливати та їм відповідати. Загальнозначущість принципів права в тому, що вони спрямовують увесь механізм правового регулювання суспільних відносин [9, 11].

Прикладом може стати такий принцип, як безоплатність загального права природокористування. Універсальність та вища імперативність передбачає, що незалежно від природного об'єкта, статусу суб'єкта розташування загальне природокористування здійснюється безкоштовно. Виняток із цього правила може бути у разі захисту й гарантування інших (здебільшого конституційних) прав або права, від якого часто походить саме природокористування, – права власності. Загальнозначущість названого принципу зумовлює розробку законодавства та практику правозастосування в напрямку забезпечення безоплатності загального природокористування.

Виділяють і такі ознаки принципів права, як взаємоузгодженість і системність [10, 9]. За самою природою принципів права як керівних засад права не може існувати ієрархії принципів права у разі конкуренції таких принципів між собою. Принципи права за своєю суттю не можуть суперечити один одному, адже є основою розвитку і стабільності системи права в цілому.

Предметна визначеність – одна з ознак принципів права, яка лежить в основі розподілу принципів за галузями права. Саме ця ознака виділяє принципи певної галузі права, зокрема принципів екологічного права, з-поміж інших принципів права.

Однією з перших комплексних праць щодо проблематики принципів екологічного права було дослідження Л. Л. Чаусової, яка у своїй розробці детально й ґрунтовно розкрила поняття, ознаки та систему принципів екологічного права на базі дослідження наукових

джерел і законодавства того часу. Однак, ураховуючи динамічність розвитку законодавства, еколого-правових відносин та наукових поглядів на окремі питання, окремі положення названої дисертації необхідно критично оцінити з погляду сьогодення. Так, серед специфічних особливостей принципів екологічного права виділяється їхнє базування на екологічному законодавстві [4, 15]. З такою позицією важко погодитися, адже, на наш погляд, нині це не специфічна особливість принципів екологічного права, а вияв предметної визначеності саме принципів екологічного права як принципів права взагалі.

Іншою особливістю називається те, що принципи екологічного права органічно забезпечують поєднання державного (владного) регулювання певних груп екологічних відносин і автономного (юридичної рівності), тобто змішаним методом правового регулювання відповідних груп екологічних відносин, характерним для екологічного права, відрізняє його від будь-якої іншої галузі права [4, 16]. Дана особливість хоча й відображає іншу фундаментальну категорію екологічного права – метод правового регулювання, все ж може вважатися особливістю. Адже поряд із предметом та методом принципи екологічного права є критеріями відмежування екологічного права від інших галузей права. Крім того, принципи мають відображати специфіку всієї галузі екологічного права.

Наступною специфічною особливістю названо нормативне закріплення пріоритету виконання екологічних завдань перед економічними та іншими [4, 17]. Вважаємо, що в умовах сьогодення така особливість є більше завданням усього екологічного права або самостійним принципом права. Особливість має вирізнити принципи екологічного права серед інших однопорядкових явищ, указувати на певну притаманну лише їм рису.

Важко погодитися з такою особливістю принципів екологічного права, як особливий спосіб визначення шкоди як форми майнової відповідальності за екологічні правопорушення [4, 18]. Однак загальноприйнятим є зарахування такої специфічної ознаки до особливості цивільно-правової відповідальності за шкоду, завдану довкіллю (екологічну шкоду) [7, 351–353]. Таким чином, помилково поширювати особливість одного правового інституту екологічного права на його принципи. Зазначена особливість цивільно-правової відповідальності в екологічному праві породила такі його принципи, як: компенсація шкоди, заподіяно порушенням законодавства про охорону навколишнього природного середовища; невідвротність відповідальності за екологічні правопорушення.

Вищезазначене дає можливість дійти висновку, що принципи права природокористування, як і принципи екологічного права, є такими вихідними засадами, керівними положеннями, яким властиві всі ознаки загального поняття “принципів права”. Усі принципи права в усій їх галузевій різноманітності становлять єдину взаємоузгоджену систему. Вирізнення їх на підставі специфічності ознак неможливе, адже має приводити до певної відірваності їх від загальної системи принципів права. Вони не можуть бути специфічними. Відмінність між різними принципами права полягає (й може полягати) тільки в їх галузевій належності та в самому змісті принципів – понятті, яке в ньому закріплено (раціональність та комплексність природокористування, забезпечення екологічної безпеки тощо).

Для визначення поняття принципів права природокористування необхідно провести певне обмеження сфери такого визначення. Так, серед принципів права природокористування називається похідність права користування природними ресурсами від права власності на них. Зміст такого принципу полягає в тому, що поряд з інститутом права власності виникає та існує інститут права природокористування, похідний від права власності, оскільки створюється з ініціативи власника [11, 128–129]. Принцип похідного характеру права природокористування від права власності означає, що право природокористування може виникнути лише за згоди власника природного об'єкта [12]. Проте, по-перше, не завжди й не всі види природокористування залежать від волі певного власника, наприклад окремі види права загального природокористування можуть не залежати від волі власника, а встанов-

люються законодавчо, в тому числі обмеження щодо його здійснення (право на збирання ягід, грибів у лісах громадянами тощо). По-друге, не для всіх природних об'єктів узагалі існує інститут власності. Користування атмосферним повітрям для потреб дихання взагалі не підпадає під жодну волю суб'єкта, а використання властивостей повітря для розміщення відходів (викиди) здійснюється на підставі розпорядчого акта компетентного органу, який не є власником.

Принципи права природокористування необхідно також відділяти від принципів природокористування. До слова, М. Ф. Реймерс у словнику-довіднику "Природокористування" наводить понад двадцять подібних принципів, наприклад "Принцип агрегації особини (В. Оллі)", "Принципи зв'язку біотопу – біоценозу" [13, 397–404]. Але ці принципи переважно не регулюють суспільні правовідносини, а є предметом екології.

Під принципами права природокористування необхідно розуміти основні засади, основні положення, основні ідеї правового регулювання (галузі права, правового інституту чи іншого правового масиву), сформульовані в одній або кількох правових нормах. Укотре слід зазначити, що система принципів права є цілісною, взаємопов'язаною, взаємоузгодженою та обумовленою об'єктивними закономірностями розвитку суспільства і правової системи, тому, відповідаючи на питання про співвідношення принципів права природокористування та принципів екологічного права, необхідно виходити з такого їх співвідношення. Принципи права – це родові поняття, що охоплює всі без винятку галузеві принципи права. Принципи екологічного права видові й виділяються за допомогою такої ознаки, як предметна належність, тобто розкривають особливості побудови та функціонування екологічного права як галузі права.

У свою чергу, принципи екологічного права – це родові поняття щодо принципів права природокористування. Останні є органічною частиною принципів екологічного права й установлюють керівні основні засади правового регулювання природокористування як різновиду людської діяльності. Принципи екологічного права та принципи права природокористування співвідносяться як ціле та частина.

Висновки з даного дослідження і перспективи подальших розвідок у даному напрямку. Принципи права природокористування – це основні, вихідні засади, керівні ідеї виникнення, розвитку та функціонування інституту права природокористування, які об'єктивно обумовлені, закріплені або виводяться з норми чинного екологічного законодавства й характеризуються універсальністю, імперативністю, загальнозначущістю, регулятивністю, взаємоузгодженістю, системністю, предметною належністю екологічного права. Таке визначення принципів права природокористування та поглядів на їхні основні ознаки доцільно використовувати в дослідженні системи принципів екологічного права та права природокористування, під час розробки та законодавчого закріплення нових принципів права природокористування.

Література

1. Юридична енциклопедія : в 6 т. / [редкол. : Ю. С. Шемшученко (голова редкол.) та ін.]. – К. : Українська енциклопедія, 1998–2004. – Т. 5 : П–С. – 2003. – 736 с.
2. Міжнародно-правові аспекти Конституції України / [Ю. С. Шемшученко, Ф. Г. Бурчак, В. В. Цветков та ін.] ; за ред. В. М. Семенова, О. Я. Прагнюка. – Ін-т держави і права ім. В. М. Корецького НАН України. – К. : Ін Юре, 1997. – С. 12–14.
3. Колодій А. М. Конституція і розвиток принципів права України (методологічні питання) : дис. ... д-ра юрид. наук : 12.00.01, 12.00.02 / Колодій Анатолій Миколайович. – К., 1998. – 382 с.
4. Чаусова Л. Л. Принципы экологического права Украины : дис. ... канд. юрид. наук : 12.00.06 / Чаусова Лариса Леонидовна. – Х., 1998. – 159 с.

5. Екологічне право України : підручник для студентів юрид. вищ. навч. закладів / А. П. Гетьман, М. В. Шульга, В. К. Попов та ін. ; за ред. А. П. Гетьмана та М. В. Шульги. – Х. : Право, 2005. – 384 с.
6. Колодій А. М. Принципи права України : монографія / Анатолій Миколайович Колодій. – К. : Юрінком Інтер, 1998. – 208 с.
7. Екологічне право України. Академічний курс : підручник / за заг. ред. Ю. С. Шемшученка. – К. : Юридична думка, 2005. – 848 с.
8. Старчук О. В. Щодо поняття принципів права / О. В. Старчук // Часопис Київського університету права. – 2012. – № 2. – С. 40–43.
9. Явич Л. С. Право развитого социалистического общества. Сущность и принципы. – М. : Юрид. лит., 1978. – 223 с.
10. Лаврів О. Я. Система принципів трудового права України : автореф. дис. на здоб. наук. ступ. канд. юрид. наук : 12.00.05 / Лаврів Оксана Ярославівна; Національна юридична академія України ім. Ярослава Мудрого. – Х., 2007. – 19 с.
11. Рябець К. А. Екологічне право України : навчальний посібник / К. А. Рябець. – К. : Центр учбової літератури, 2009. – 438 с.
12. Поняття, суть, принципи права природокористування [Електронний ресурс]. – Режим доступу до ресурсу : <http://www.ukr.vipreshebnik.ru/ekologichne-pravo/3832-ponyattya-sut-printsipi-prava-prirodokoristuvannya.html>.
13. Реймерс Н. Ф. Природопользование : словарь-справочник / Реймерс Н. Ф. – М. : Мысль, 1990. – 637 с.